

2

***Salve lucrum o
l'anhel de posseir
moneda en
època romana***

***Salve lucrum o
el anhelo de
poseer moneda en
época romana***

Página anterior:

Denari d'August, ca. 18 a.C. *Colonia Patricia?*

Denario de Augusto, ca. 18 a.C. *¿Colonia Patricia?*

Salve lucrum o l'anhel de posseir moneda en època romana

M. M. Llorens Forcada

Les bases del sistema monetari romà

La victòria d'Octavi sobre Marc Antoni en la batalla d'Àccium (31 a.C.) posà fi a més de mig segle de guerres civils i marcà la instauració d'un nou sistema polític en el qual Octavi n'obtingué el control suprem. El nou sistema sorgit renovà les estructures polítiques, socials, religioses i militars del període republicà, que passaren a estar supeditades a l'autoritat de l'emperador.

August recuperà el control de l'encunyació, que abans havia estat en mans dels generals, i reformà el sistema monetari romà, el qual es mantingué amb les mateixes característiques fonamentals fins a mitjan segle III d.C. Per bé que continuà encunyant or i argent amb el mateix pes i la mateixa puresa que en les èpoques anteriors, ara ho féu de manera més sistemàtica. Però realment, la veritable «reforma d'August» consistí en la reorganització de les monedes de bronze, i eixe sistema monetari es mantingué sense grans canvis durant prop de tres segles.

En el món romà l'auri (*aureus*) fou la moneda d'or per excel·lència. Des de Cèsar, la seua encunyació es féu cada vegada més regular. Després de la seua mort, durant les últimes guerres civils, les faccions enfrontades en la contesa

Denari d'August, encunyat a *Emèrita*, ca. 25-23 a.C. (x 2).

Denario de Augusto, acuñado en *Emerita*, ca 25-23 a.C. (x 2).

Salve lucrum o el anhelo de poseer moneda en época romana

M. M. Llorens Forcada

Las bases del sistema monetario romano

La victoria de Octavio sobre Marco Antonio en la batalla de Actium (31 a.C.) puso fin a más de medio siglo de guerras civiles y marcó la instauración de un nuevo sistema político en el que Octavio obtuvo el control supremo del mismo. El nuevo sistema surgido renovó las estructuras políticas, sociales, religiosas y militares del período republicano, que pasaron a estar supeditadas a la autoridad del emperador.

Augusto recuperó el control de la acuñación, que antes había estado en manos de los generales, y reformó el sistema monetario romano, el cual se mantuvo con las mismas características fundamentales hasta mediados del siglo III d.C. Aunque continuó acuñando oro y plata con el mismo peso y pureza que en las épocas anteriores, ahora lo hizo de forma más sistemática. Pero realmente, la verdadera «reforma de Augusto» consistió en la reorganización de las monedas de bronce, manteniéndose su sistema monetario sin grandes cambios durante casi tres siglos. En el mundo romano el *aureus* fue la moneda de oro por excelencia. Desde César, su acuñación se hizo cada vez más regular. Después de su muerte, durante las últimas guerras civiles, las facciones enfrentadas en la contienda pusieron en circulación una gran cantidad de áureos, convirtiéndose en la única moneda

posaren en circulació una gran quantitat d'auris, i es convertiren en l'única moneda d'or del sistema monetari romà que circulà per tota la geografia de l'Imperi i significà la fi de les minoritàries encunyacions locals. L'auri tenia un valor de 25 denaris, equivalència que ja degué existir en època de Cèsar i que es mantingué al llarg dels dos segles següents. Conservà sempre una puresa extraordinària (99 %), encara que el pes anà disminuint gradualment. La primera reducció tingué lloc amb Neró l'any 64 d.C., en què descendí de 7,85 a 7,20 g. Durant els segles I i II d.C. es produïren escasses reformes, però generalment es mantingué prou estable.

Des de mitjan segle II a.C. el denari fou el mitjà de pagament fonamental en l'exèrcit romà, i es convertí en la moneda d'argent més important de la Mediterrània. S'encunyà en grans quantitats durant els períodes de guerra. Al llarg de l'època júlio-clàudia el denari anà substituint, de manera gradual, les encunyacions locals d'argent. Excepte a Egipte, el denari s'anà imposant de

Auri d'August, encunyat a *Caesaraugusta* (?), ca. 19-18 a.C. En el revers es representa la corona cívica que li va concedir el senat romà (x 4,5).

Áureo de Augusto, acuñado en *Caesaraugusta* (?), ca. 19-18 a.C. En el revers se representa la corona cívica que le concedió el senado romano (x 4,5).

de oro del sistema monetario romano que circuló por toda la geografía del Imperio y supuso el fin de las minoritarias acuñaciones locales. El áureo tenía un valor de 25 denarios, equivalencia que ya debió existir en época de César y que se mantuvo a lo largo de los dos siglos siguientes. Conservó siempre una pureza extraordinaria (99%) aunque el peso fue disminuyendo gradualmente. La primera reducción tuvo lugar con Nerón en el año 64 d.C., descendiendo de 7,85 a 7,20 g. Durante los siglos I y II d.C. hubieron pequeñas reformas, pero generalmente se mantuvo bastante estable.

Desde mediados del siglo II a.C. el denario fue el medio de pago fundamental en el ejército romano, convirtiéndose en la moneda de plata más importante del Mediterráneo. Se acuñó en grandes cantidades durante los períodos de guerras. A lo largo de la época julio-claudia el denario fue sustituyendo, de forma gradual, las acuñaciones de plata locales. Excepto en Egipto, el denario se fue imponiendo de forma paulatina por todo el territorio imperial, porque su volumen de emisión fue mayor y porque mantuvo una mayor pureza y un peso más estable.

manera gradual per tot el territori imperial, atès que el seu volum d'emissió va ser més gran i pel fet de mantindre una major puresa i un pes més estable.

Durant el regnat d'August es produí un gran canvi en l'encunyació de monedes de bronze en crear-se un sistema complet de valors i d'introduir-se dos metalls pràcticament nous en l'amonedament romà: el coure i l'oricalc. Així, en este moment s'inicia l'emissió d'asos en coure pur i de sestercis (*sestertius*) i dupondis (*dupondius*) en oricalc (aliatge de coure i zinc). Esta reforma s'aplicà en la seca de Roma cap a l'any 23 a.C. i a Hispània fou seguida per poques seques; de les nostres terres només ho féu *Ilici* i ja en el regnat de Tiberi.

En l'amonedament de bronze d'època imperial es poden establir dues classes d'encunyacions: aquelles que foren emeses per l'Estat romà, que s'han denominat imperials, i les que posaren en circulació les ciutats –colònies i municipis, fonamentalment–, que reben el nom de monedes cíviques o provincials.

Al seu torn, dins de l'Imperi trobem dues àrees diferenciades pel que fa a les

Els denaris emesos per August substituïren a Hispània els denaris ibèrics que circulaven anteriorment. Denari d'August encunyat a *Emerita*, ca. 25-23 a.C. (x 4,5).

Durante el reinado de Augusto se produjo un gran cambio en la acuñación de monedas de bronce al crearse un completo sistema de valores e introducirse dos metales prácticamente nuevos en la amonedación romana: el cobre y el oricalco. Así, en este momento se inició la emisión de ases en cobre puro y de sestercios y dupondios en oricalco (aleación de cobre y cinc). Esta reforma se aplicó en la ceca de Roma en torno al año 23 a.C. y en Hispania fue seguida por pocas cecas, de nuestras tierras sólo lo hizo *Ilici* y ya en el reinado de Tiberio.

En la amonedación de bronce de época imperial se pueden establecer dos tipos de acuñaciones: aquellas que fueron emitidas por el estado romano, a las que se ha denominado imperiales, y las que pusieron en circulación las ciudades –colonias y municipios, fundamentalmente–, que reciben el nombre de monedas cívicas o provinciales.

A su vez, dentro del Imperio encontramos dos áreas diferenciadas en lo que se refiere a los tipos de monedas de bronce en circulación. Por un lado, en la parte occidental fueron cesando de forma paulatina las acuñaciones locales, de modo

Los denarios emitidos por Augusto sustituyeron en Hispania a los denarios ibéricos que circulaban anteriormente. Denario de Augusto acuñado en *Emerita*, ca. 25-23 a.C. (x 4,5).

Nemausus i Roma foren les seques imperials que tingueren una major difusió a Hispània. As de *Nemausus*, 10-14 d.C. (BM) (x 1,5).

Nemausus y Roma fueron las cecas imperiales que tuvieron una mayor difusión en Hispania. As de *Nemausus*, 10-14 d.C. (BM) (x 1,5).

classes de moneda de bronze en circulació. D'una banda, en la part occidental anaren cessant de manera gradual les encunyacions locals, de manera que, a partir del regnat de Claudi I, les monedes encunyades en la seca de Roma es convertiren en la moneda majoritària. Per contra, en la part oriental, els bronzes de la seca de Roma a penes circularen, ja que les monedes predominants procedien dels nombrosíssims tallers locals, els quals estigueren en funcionament fins a mitjan segle III d.C.

Entre el regnat de Tiberi i el regnat de Claudi I s'anaren tancant progressivament els tallers provincials occidentals. La producció de la seca de Roma en un primer moment no fou suficient per a subministrar moneda a tot el territori occidental, per la qual cosa, fruit d'iniciatives l'origen de les quals és incert, es duqué a terme una abundant producció de moneda que imità les emissions oficials de Claudi I. A este moment d'escassetat de moneda es poden associar també les contramarques, fenomen possiblement destinat a garantir o a variar el valor de les monedes, encara que també són possibles altres explicacions.

El problema de l'escassetat de monedes de bronze en la part occidental de l'Imperi només se solucionà a partir del regnat de Neró (54-68 d.C.), quan s'encunyaren grans quantitats de moneda de bronze. La nova seca de *Lugdunum* (Lió) proporcionà tanta moneda de bronze que les imitacions cessaren i s'afavoriren els intercanvis amb este metall en la part occidental de l'Imperi. Com a conseqüència d'un augment en el mercat del preu dels metalls

que a partir del reinado de Claudio I las monedas acuñadas en la ceca de Roma se convirtieron en la moneda mayoritaria. Por el contrario, en la parte oriental los bronzes de la ceca de Roma apenas circularon, ya que las monedas predominantes procedían de los numerosísimos talleres locales, los cuales estuvieron en funcionamiento hasta mediados del siglo III d.C.

Entre el reinado de Tiberio y el reinado de Claudio I se fueron cerrando progresivamente los talleres provinciales occidentales. La producción de la ceca de Roma, en un primer momento, no fue suficiente para suministrar moneda a todo el territorio occidental, por lo que fruto de iniciativas, cuyo origen es incierto, se llevó a cabo una abundante producción de moneda que imitó las emisiones oficiales de Claudio I. A este momento de escasez de moneda se pueden asociar también las contramarcas, fenómeno posiblemente destinado a garantizar o variar el valor de las monedas, aunque también otras explicaciones son posibles. El problema de la escasez de monedas de bronce en la parte occidental del Imperio sólo se solucionó a partir del reinado de Nerón (54-68 d.C.) cuando se acuñaron grandes cantidades de moneda de bronce. La nueva ceca de *Lugdunum* proporcionó tanta moneda de bronce que las imitaciones cesaron y se favorecieron los intercambios con este metal en la parte occidental del Imperio. A consecuencia de un aumento en el mercado del precio de los metales nobles en el año 63-64, Nerón se vio obligado a reducir el peso del áureo y la ley del denario. No obstante, la relación entre el denario y el áureo continuó sin variar. Desde época julio-claudia, prácticamente todas las monedas que se usaron en el área valenciana procedían de las cecas imperiales.

	aureus	denarius	sestertius	dupondius	as	semis	quadrans
aureus	1	25	100	200	400	800	1600
denarius		1	4	8	16	32	64
sestertius			1	2	4	8	16
dupondius				1	2	4	8
as					1	2	4
semis						1	2
quadrans							1

Relació entre les diferents denominacions encunyades en època altoimperial (ex. 1 auri = 25 denaris).

Relación entre las diferentes denominaciones acuñadas en época altoimperial (ej. 1 áureo = 25 denarios).

nobles l'any 63-64, Neró es va veure obligat a reduir el pes de l'auri i la llei del denari. No obstant això, la relació entre el denari i l'auri continuà sense variar. Des d'època júlio-clàudia, pràcticament totes les monedes que s'usaren en l'àrea valenciana procedien de les seques imperials.

Durant les dinasties Flàvia i Antonina es produïren algunes modificacions en el sistema monetari. El metall de les monedes canvià gradualment i el percentatge de zinc de les monedes d'oricalc s'anà reduint per a ser substituït pel plom. Hi hagué també un cert canvi en l'ús de denominacions a causa de l'alça de preus: des del regnat de Trajà, es posà un gran èmfasi en la producció de sestercis; des del regnat de Còmmode, els dupondis i els asos es feren prou rars; els semisos (*semis*) eren escassos des del segle I d.C. Segons la informació proporcionada per les excavacions arqueològiques, en època altoimperial encara circulaven en l'àrea valenciana monedes republicanes i exemplars de seques provincials hispanes, encara que en una escassa quantitat, juntament amb monedes de la seca de Roma.

Una inestabilitat monetària crònica

Amb el denari molt devaluat i el sesterci de baix pes i mala qualitat, es dugué a terme una reforma monetària l'any 214-215 d.C. en què es creà una nova moneda: l'*argenteus antoninianus* (antoninià), que rebé el nom del seu creador, l'emperador Marc Aureli Antoní, més conegut com Caracal·la. Esta moneda tenia, presumiblement, un valor de 2 denaris i nasqué amb intenció fiduciària,

L'antoninià creat per Caracal·la tenia per objecte substituir el denari que es trobava molt devaluat. Antoninià de Caracal·la, 216 d.C. (x 2).

El antoniniano creado por Caracalla tenía por objeto sustituir al denario que se encontraba muy devaluado. Antoniniano de Caracalla, 216 d.C. (x 2).

Bajo las dinastías flavia y antonina se produjeron algunas modificaciones en el sistema monetario. El metal de las monedas cambió gradualmente y el porcentaje de zinc de las monedas de oricalco se fue reduciendo para ser sustituido por el plomo. Hubo también un cierto cambio en el uso de denominaciones debido al alza de precios: desde el reinado de Trajano, se puso gran énfasis en la producción de sestercios; desde el reinado de Cómodo, los dupondios y los ases se hicieron bastante raros; los semis eran escasos desde el siglo I d.C. Según la información proporcionada por las excavaciones arqueológicas, en época altoimperial todavía circulaban en el área valenciana monedas republicanas y ejemplares de cecas provinciales hispanas, aunque en escaso número, junto a monedas de la ceca de Roma.

Una inestabilidad monetaria crónica

Con el denario muy devaluado y el sestercio de bajo peso y mala calidad, se realizó una reforma monetaria en el año 214-215 d.C. en la que se creó una nueva moneda: el *argenteus antoninianus*, que recibió el nombre de su creador el emperador *Marcus Aurelius Antoninus*, más conocido como Caracalla. Esta moneda tenía, presumiblemente, un valor de 2 denarios y nació con intención fiduciaria, ya que su peso sólo correspondía a 1,5 denarios. Su peso inicial fue de unos 5,45 g y el metal utilizado sólo tuvo un 40 % de plata.

No obstante, fue en el año 238 d.C., cuando se produjo realmente el verdadero nacimiento del antoniniano, que sustituyó al denario, ahora de muy mala ley. Desde entonces el denario se dejó de acuñar, desapareció como moneda metá-

ja que el seu pes només corresponia a 1,5 denaris. El seu pes inicial va ser d'uns 5,45 g i el metall emprat només tingué un 40 % de plata.

No obstant això, va ser l'any 238 d.C., quan es produí realment el verdader naixement de l'antoninià, que substituï el denari, ara de molt mala llei. Des de llavors el denari es deixà d'encunyar, desaparegué com a moneda metàl·lica i es convertí en una unitat de compte. El denari encara circulà uns quants anys, però amb Trajà Deci foren retirats de la circulació i reutilitzats com a cospells per a encunyar noves monedes.

Pel que fa a la moneda de bronze, segons la informació proporcionada pels tresors i les excavacions arqueològiques, es constata que en l'àrea valenciana, com en la resta d'Hispania, la moneda que més circulava en la primera meitat del segle III d.C. va ser el sesterci. De mitjan d'esta centúria s'han recuperat en la zona valenciana una quantitat important de tresors. Mentre que els depòsits

Auri de Plautilla, esposa de Caracalla, encunyat a Roma abans de la seua mort (211 d.C.). (Universitat de València) (x 3,5).

Aureo de Plautilla, esposa de Caracalla, acuñado en Roma antes de su muerte (211 d.C.). (Universitat de València) (x 3,5).

lica y se convirtió en una unidad de cuenta. Todavía el denario circuló unos cuantos años, pero con Trajano Decio fueron retirados de la circulación y reutilizados como flanes para acuñar nuevas monedas.

Por lo que respecta a la moneda de bronce, a tenor de la información proporcionada por los tesoros y las excavaciones arqueológicas se constata que en el área valenciana, como en el resto de Hispania, la moneda que más circulaba en la primera mitad del siglo III d.C. fue el sestercio. De mediados de esta centuria se ha recuperado en la zona valenciana un importante número de tesoros. Mientras que los depósitos de Eula y Mas d'Aragó están formados por moneda de bronce y plata, los de Almenara y Les Alqueries están compuestos exclusivamente por moneda de plata, por lo que a través de ellos y de las excavaciones de algunos yacimientos como el *Portus Illicitanus* (Santa Pola) y el Grau Vell (Sagunt), se observa la sustitución paulatina del sestercio que había dejado de acuñarse, por el antoniniano.

La creación del antoniniano significó, con el tiempo, la implantación de un único sistema monetario en todas las provincias del Imperio, el establecimiento de una tipología única, el uso exclusivo del latín en las leyendas monetales y el

d'Eula i del Mas d'Aragó estan formats per moneda de bronze i d'argent, els d'Almenara i les Alqueries estan compostos exclusivament per moneda d'argent, per la qual cosa gràcies a ells i a les excavacions d'alguns jaciments com el *Portus Ilicitanus* (Santa Pola) i el Grau Vell (Sagunt), s'observa la substitució gradual del sesterci que havia deixat d'encunyar-se, per l'antoninià.

La creació de l'antoninià significà, amb el temps, la implantació d'un únic sistema monetari en totes les províncies de l'Imperi, l'establiment d'una tipologia única, l'ús exclusiu del llatí en les llegendes monetals i la fi de totes les emissions locals que fins en aquell moment s'havien mantingut en algunes ciutats orientals. Però l'antoninià no tingué èxit i prompte perdé la seua plata per a convertir-se pràcticament en una moneda de bronze. L'any 270 d.C. només tenia un 1 % o un 2 % de plata. L'augment incessant de les despeses de l'estat i el progressiu empitjorament de la qualitat de la moneda ocasionà una situació inflacionista, que s'intentà solucionar amb un enorme augment de la producció monetària. La forta devaluació, la mala qualitat tècnica de les monedes i les necessitats financeres en un període de crisi feren ressorgir el fenomen de les imitacions, de les quals són especialment abundants els antoninians d'imitació encunyats després de la mort de Claudi II, molt freqüents als jaciments valencians.

El regnat d'Aurelià es caracteritzà per restablir la unitat política de l'Imperi després d'un període ple de turbulències (invasions i usurpacions). Durant el seu regnat s'intentà reemplaçar el devaluat antoninià, amb la introducció d'un nou antoninià, de millor qualitat, anomenat *aurelià* que tenia un cospell més gran,

fin de todas las emisiones locales que hasta ahora se habían mantenido en algunas ciudades orientales. Pero el antoniniano no tuvo éxito y pronto perdió su plata para convertirse casi en una moneda de bronce. En el año 270 d.C. sólo tenía un 1 ó 2 % de plata. El aumento incesante de los gastos del estado y el progresivo empeoramiento de la calidad de la moneda ocasionó una situación inflacionista, que se intentó solucionar con un enorme aumento de la producción monetaria. La fuerte devaluación, la mala calidad técnica de las monedas y las necesidades financieras en un período de crisis hicieron resurgir el fenómeno de las imitaciones, de las cuales son especialmente abundantes los antoninianos de imitación acuñados tras la muerte de Claudio II, muy frecuentes en los yacimientos valencianos.

El reinado de Aureliano se caracterizó por restablecer la unidad política del Imperio después de un período lleno de turbulencias (invasiones y usurpaciones). Durante su reinado se intentó reemplazar el devaluado antoniniano, con la introducción de un nuevo antoniniano, de mejor calidad, llamado *aureliano* que tenía un mayor cospel, una proporción del 5% de plata y de una libra de metal se fabricaban 84 piezas (3,89 g). Esta moneda no circuló uniformemente por todo del Imperio, de hecho es muy escasa en el área valenciana, y en aquellos lugares donde no llegó se continuaron usando los antoninianos anteriores y sobre todo las imitaciones.

Durante el gobierno de Diocleciano se llevó a cabo una gran reforma que consistió en establecer un sistema monetario completo basado en monedas de distintos metales: oro, plata y vellón. Se estabilizó el peso de la moneda de oro (la

Sesterce de Júlia Mamea, mare de l'emperador Alexandre Sever. S'encunyà a Roma abans de la seua mort ocorreguda l'any 235 d.C. (x 1,5).

Sesterce de Julia Mamaea, madre del emperador Severo Alejandro. Se acuñó en Roma, antes de su muerte en el año 235 d.C. (x 1,5).

Antoninià encunyat a Roma per Galié, a nom de la seua esposa Salonina. Pertany al tresor de Les Alqueries (x 2).

Antoniniano acuñado en Roma por Galiano, a nombre de su esposa Salonina. Pertenece al tesoro de Les Alqueries (x 2).

una proporció del 5 % d'argent i d'una lliura de metall es fabricaven 84 peces (3,89 g). Esta moneda no circulà uniformement per tot l'Imperi, de fet és molt escassa en l'àrea valenciana, i en aquells llocs a on no arribà es continuaren usant els antoninians anteriors i, sobretot, les imitacions.

Durant el govern de Dioclecià es dugué a terme una gran reforma que consistí a establir un sistema monetari complet basat en monedes de distints metalls: or, argent i billó. S'estabilitzà el pes de la moneda d'or (la majoria amb una talla d'1/60 la lliura = 5,3 g) i d'esta manera es mantingué fins al regnat de Constantí. S'introduïren noves espècies monetàries, ja que el denari d'argent feia temps que s'havia deixat d'encunyar i l'antoninià s'havia convertit en una moneda molt desprestigiada. La solució va ser crear dues monedes fortes: l'*argenteus*, amb plata de bona llei i una talla d'1/96 la lliura (1 *aureus* = 25 *argentei*) i el *nummus* que fou encunyat en coure amb prop del 5 % de plata i amb una talla inicial d'1/32 la lliura = ca. 10 g. El conjunt més interessant d'esta època recuperat en les terres valencianes és un moneder menut amb cinc monedes de bronze procedent de la partida de Mura (Llíria).

Amb Constantí I el Gran es reunificà l'Imperi i s'intentà resoldre, de nou, els problemes monetaris. Cap al 310 d.C. el sou (*solidus*) tenia una talla d'1/72 la lliura. En argent aparegueren dues noves denominacions: el millarés (*millarensis*) i la síliqua (*siliqua*). En bronze es continuà encunyant el *nummus*, la talla del qual havia estat disminuint gradualment.

Lany 348 s'establí un nou sistema de monedes de bronze que tingué un valor convencional i totalment fiduciari. S'abandonà l'encunyació d'una única mone-

mayoría con una talla de 1/60 la libra = 5,3 g) y así se mantuvo hasta el reinado de Constantino. Se introdujeron nuevas especies monetarias, ya que el denario de plata hacía tiempo que se había dejado de acuñar y el antoniniano se había convertido en una moneda muy desprestigiada. La solución fue crear dos monedas fuertes: el *argenteus*, con plata de buena ley y una talla de 1/96 la libra (1 áureo = 25 *argentei*) y el *nummus* que fue acuñado en cobre con cerca del 5% de plata y con una talla inicial de 1/32 la libra = ca. 10 g. El conjunto más interesante de esta época recuperado en las tierras valencianas es un pequeño monedero de cinco monedas de bronce procedente de la partida de Mura (Llíria).

Con Constantino I el Grande, se reunificó el Imperio y se intentó de nuevo solventar los problemas monetarios. Hacia el 310 d.C. el *solidus* tenía una talla de 1/72 la libra. En plata aparecieron dos nuevas denominaciones: el *millarensis* y la *siliqua*. En bronce se continuó acuñando el *nummus*, cuya talla había estado disminuyendo gradualmente.

En el año 348 se estableció un nuevo sistema de monedas de bronce que tuvo un valor convencional y totalmente fiduciario. Se abandonó la acuñación de una única moneda de bronce y se crearon tres nominales de peso, módulo y tipología diferente. En esta época se constata una abundante y generalizada imitación de monedas del tipo *Fel Temp Reparatio* en toda la zona occidental del Imperio. El ascenso de Valentiniano I supuso el retorno a un sistema uninominal basado en la emisión de AE3 (= Ø 16-20 mm). Este único nominal, con una talla de 1/132 y casi sin contenido de plata, se caracterizó por una producción abundante, pero a la vez discontinua e inestable. La mayoría de las monedas de época

da de bronze i es crearen tres nominals de pes, mòdul i tipologia diferents. En esta època es constata una abundant i generalitzada imitació de monedes del tipus «Fel temp reparatio» en tota la zona occidental de l'Imperi.

L'ascens de Valentinià I representà el retorn a un sistema uninominal basat en l'emissió d'AE3 (= Ø 16-20 mm). Este únic nominal, amb una talla d'1/132 i pràcticament sense contingut d'argent, es caracteritzà per una producció abundant, però, al mateix temps, discontinua i inestable. La majoria de les monedes d'època valentiniana presenten una retallada sistemàtica del seu cospell, amb la finalitat de transformar els AE3 en AE4. Si bé, la plata i el bronze fluctuaren durant tot este període, l'or es mantingué estable.

En època de Teodosi, a més de la continuïtat en l'encunyació dels AE3, el sistema monetari en bronze es veié complementat per dos nous valors que restituïren l'ús d'un sistema trinominal: l'AE2 (= Ø 22-24 mm) i l'AE4 (= Ø 12-16 mm), este últim es convertí en un element essencial de la circulació monetària. Pel que fa a la circulació de monedes en el segle IV en l'àrea valenciana, resulta molt difícil extraure dades que vagen més enllà de les distintes reformes monetàries o de la presència/absència de determinats exemplars, ja que, de moment, falta un estudi que analitze el comportament d'estes monedes dins dels diferents contextos arqueològics valencians.

La ruptura de la unitat de l'Imperi l'any 395 d.C. tornà a produir una diferenciació essencial entre Orient i Occident. La producció monetària de la part oriental continuà sent relativament abundant durant tota la primera meitat del segle V d.C., mentre que en la zona occidental disminuï de forma ràpida.

valentiniana presentan un recorte sistemático de su cospell, con la finalidad de transformar los AE3 en AE4. Si bien, la plata y el bronce fluctuaron durante todo este período, el oro se mantuvo estable.

En época teodosiana, además de la continuidad en la acuñación de los AE3, el sistema monetario en bronce se vio complementado por dos nuevos valores que restituyeron el uso de un sistema trinominal: el AE2 (= Ø 22-24 mm) y el AE4 (= Ø 12-16 mm), éste último se convirtió un elemento esencial de la circulación monetaria.

Por lo que respecta a la circulación de monedas en el siglo IV en el área valenciana resulta muy difícil extraer datos que vayan más allá de las distintas reformas monetarias o de la presencia/ausencia de determinados ejemplares; pues, por el momento, falta un estudio que analice el comportamiento de estas monedas dentro de los diferentes contextos arqueológicos valencianos.

La ruptura de la unidad del Imperio en el año 395 d.C. volvió a ocasionar una diferenciación esencial entre Oriente y Occidente. La producción monetaria de la parte oriental, siguió siendo relativamente abundante durante toda la primera mitad del siglo V d.C., mientras que en la zona occidental disminuyó de forma rápida.

Entre finales del siglo IV y principios del siglo V, los AE3 y AE4 disfrutaron de un importante aumento de producción en los talleres orientales. Sin embargo, los AE3 pronto se dejaron de acuñar y los AE4 fueron la única moneda de bronce que, con sucesivas reducciones de peso, perduró hasta finales del siglo V d.C. La reducción e irregularidad en la producción monetaria de bronce y su inesta-

Antoninià encunyat per Galié, en una seca oriental, cap al 260 d.C. Pertany al tresor de les Alqueries (x 2).

Antoniniano acuñado por Galieno, en una ceca oriental, hacia 260 d.C. Pertenece al tesoro de Les Alqueries (x 2).

Nummus encunyat per Dioclecià, a Siscia.
295 d.C. (x 2).

Nummus acuñado por Diocleciano, en Siscia.
295 d.C. (x 2).

Argenteus encunyat per Maximia (286-305 d.C.).
Va ser de plata de bona llei, però no se'n van
encunyar prou perquè es pogueren atresorar
ràpidament (x 2,5).

Argenteus acuñado por Maximiano (286-305 d.C.).
Fue de plata de buena ley, pero no se acuñaron
los suficientes como para que no se atesoraran
rápidamente (x 2,5).

Sou (*solidus*) de Constanci II, encunyat a Antioquia.
Fou la moneda d'or del Baix Imperi (x 2,5).

Sólido de Constancio II, acuñado en Antioquia.
Fue la moneda de oro del Bajo Imperio (x 2,5).

Entre la fi del segle IV i principi del segle V, els AE3 i AE4 experimentaren un augment de producció important als tallers orientals. No obstant això, els AE3 prompte es deixaren d'encunyar i els AE4 foren l'única moneda de bronze que, amb successives reduccions de pes, perdurà fins a la fi del segle V d.C. La reducció i la irregularitat en la producció monetària de bronze i la seua inestabilitat metrològica es convertiren en les característiques fonamentals d'este període. Corresponents a esta època s'han recuperat diversos tresors en la zona valenciana. L'aspecte més nou que aporta algun d'ells, com el de La Balsa (Camporrobles), és que, a pesar que l'AE2 s'havia desmonetitzat en el 395 d.C., encara continuava circulant en l'àrea valenciana a principi del segle V d.C. A esta mateixa època correspon el tresor de l'Alcúdia d'Elx (Elx), compost per dos sous i un semis, i també per diverses joies, que constituïx, fins ara, l'únic tresor baiximperial compost per monedes d'or recuperat en l'àrea valenciana.

La segona meitat del segle V es caracteritzà per l'emissió exclusiva d'AE4 i per la centralització de la seua producció monetària. Moltes seques deixaren d'encunyar moneda de bronze i altres només tingueren una activitat limitada i irregular. D'esta manera la rarefacció del numerari i la reducció del seu valor, provocà l'aparició d'abundants monedes d'imitació.

L'any 498, la reforma d'Anastasi marcà el final de les emissions tardoromanes. Anastasi mantingué el sou i regulà l'encunyació de bronze, creant múltiples del *nummus*. Este sistema tingué continuïtat a Orient en l'Imperi Bizantí i només esporàdicament en Occident als territoris reconquistats per Justinia I.

Silicua de Julià II, encunyada a Trèveris. 360-363 d.C. En la segona meitat del segle IV es va produir un increment en l'ús de moneda de plata (x 2,5).

Silicua de Juliano II, acuñada en Trèveris. 360-363 d.C. En la segunda mitad del siglo IV se produjo un incremento del uso de moneda de plata (x 2,5).

bilidad metrològica se convirtieron en las características fundamentales de este período. Pertenecientes a esta época se han recuperado varios tesoros en la zona valenciana. El aspecto más novedoso que aporta alguno de ellos, como el de La Balsa (Camporrobles), es que a pesar de que el AE2 se había desmonetizado en el 395 d.C., todavía seguía circulando en el área valenciana a principios del siglo V d.C. A esta misma época corresponde el tesoro de La Alcúdia (Elx), compuesto por dos sólidos y un semis, así como varias joyas, que constituye hasta el momento el único tesoro bajoimperial compuesto por monedas de oro recuperado en el área valenciana.

La segunda mitad del siglo V se caracterizó por la emisión exclusiva de AE4 y por la centralización de su producción monetaria. Muchas cecas dejaron de acuñar moneda de bronce y otras sólo disfrutaron de una actividad limitada e irregular. De esta manera la rarefacción del numerario y la reducción de su valor, provocó la aparición de abundantes monedas de imitación.

En el año 498, la reforma de Anastasio marcó el final de las emisiones tardorromanas. Anastasio mantuvo el *solidus* y reguló la acuñación de bronce, creando múltiples del *nummus*. Este sistema tuvo continuidad en Oriente bajo el Imperio bizantino y sólo esporádicamente en Occidente en los territorios reconquistados por Justiniano I.

En Occidente, con la disgregación del Imperio y el asentamiento de los reinos bárbaros (ostrogodos, visigodos y francos) se adoptó el *solidus* como patrón de oro, primero realizando emisiones de imitación, y progresivamente creando su propia tipología. Los vándalos escogieron un sistema monetario basado en la

A Occident, amb la disgregació de l'Imperi i l'assentament dels regnes bàrbars (ostrogots, visigots i francs) s'adoptà el sou com a patró d'or, primer fent emissions d'imitació, i, progressivament, creant la seua pròpia tipologia. Els vàndals triaren un sistema monetari basat en la síliqua i un sistema complet de moneda de bronze. Els visigots només emeteren moneda d'or, encara que recentment alguns investigadors els atribuïxen també monedes de bronze. Al principi només encunyaren sous, però després els trients (*trientes*) s'hi convertiren en l'única moneda.

La producció de monedes valencianes: *Ilici, Saguntum i Valentia*

Durant època altoimperial, en les nostres terres només estigueren en funcionament dues seques: *Ilici* i *Saguntum*.

Ilici obtingué l'estatut colonial durant el segon triumvirat o el regnat d'August. Esta ciutat posà en circulació sis emissions de bronze al llarg de la seua història: una en època triumviral, dues durant el regnat d'August i les tres últimes en època de Tiberi. Per als seus dissenys monetals, a més del retrat imperial que sol aparéixer a l'anvers de les monedes, es triaren com a motius de revers les insígnies militars, que devien al·ludir a l'origen militar dels colons, un temple dedicat a la deessa Juno, un altar amb la llegenda SAL-AVG i dues figures togades donant-se les mans.

La seca de *Saguntum* ja havia emés moneda amb el nom d'*Arse*. Esta ciutat obtingué l'estatut municipal en una data que es deu situar entre el 56 i el 43 a.C. En

siliqua y un sistema completo de moneda de bronce. Los visigodos sólo emitieron moneda de oro –aunque recientemente algunos investigadores les atribuyen también monedas de bronce–. En un principio sólo acuñaron *solidi*, pero después los trientes se convirtieron en la única moneda.

La producción de monedas valencianas: *Ilici, Saguntum y Valentia*

Durante época altoimperial, en nuestras tierras sólo estuvieron en funcionamiento dos cecas: *Ilici* y *Saguntum*.

Ilici obtuvo el estatuto colonial durante el segundo triumvirato o el reinado de Augusto. Esta ciudad puso en circulación 6 emisiones de bronce a lo largo de su historia: una en época triumviral, dos durante el reinado de Augusto y las tres últimas en época de Tiberio. Entre sus diseños monetales, además del retrato imperial que suele aparecer en el anverso de las monedas, se eligieron como motivos de reverso las insignias militares que debían aludir al origen militar de los colonos, un templo dedicado a la diosa Juno, un altar con la leyenda SAL-AVG y dos figuras togadas dándose las manos.

La ceca de *Saguntum* ya había emitido moneda con el nombre de *Arse*. Esta ciudad obtuvo el estatuto municipal en una fecha que se situaría entre el 56 y el 4/3 a.C. En época altoimperial realizó dos emisiones una en época de Augusto (?) y otra durante el reinado de Tiberio. Para la primera se utilizaron como diseños monetales la cabeza de Roma en el anverso y la proa de nave en el reverso. En la segunda emisión se utilizó el retrato de Tiberio en el anverso, mientras que

època altoimperial féu dues emissions, una en època d'August (?) i una altra durant el regnat de Tiberi. Per a la primera s'empraren com a dissenys monetals el cap de Roma en l'anvers i la proa de nau en el revers. En la segona emissió s'utilitzà el retrat de Tiberi en l'anvers mentre que en el revers es col·locà la proa de nau en els dupondis i una galera legionària en els asos i els semis. Els asos d'esta última emissió foren molt contramarcats, més del 80 %, amb els reseells DD, MS i CR.

No fou fins a cinc segles més tard, durant l'època visigoda, que es tornà a emetre moneda en terres valencianes. Els visigots encunyaren monedes d'or, la producció de les quals estigué prou descentralitzada, ja que es coneixen més de vuitanta seques en el seu regnat; d'elles, València i Sagunt foren les úniques ciutats valencianes que emeteren moneda. La seca de Sagunt estigué activa durant els regnats de Gundemar i Sisebut, i a València s'emeté durant els regnats de Suíntila, Khíntila, Ègica i Ègica-Vítiza.

L'ús de les monedes

L'Estat romà afavorí l'ús de moneda, sobretot pel fet d'haver d'afrontar les despeses que ocasionava el manteniment d'un enorme exèrcit i del seu siste-

A *Ilici*, igual que en altres seques provincials, la reforma d'August arribà tard i els asos s'emeteren en coure durant el regnat de Tiberi (14-37 d.C.) (x 2).

En *Ilici*, al igual que otras cecas provinciales, la reforma de Augusto llegó tarde y los ases se emitieron en cobre durante el reinado de Tiberio (14-37 d.C.) (x 2).

en el reverso se empleó la proa de nave en los dupondios y una galera legionaria en los ases y los semis. Los ases de esta última emisión fueron muy contramarcados, más del 80 %, con los resellos DD, MS y CR.

No fue hasta cinco siglos después, durante la época visigoda, cuando se volvió a emitir moneda en tierras valencianas. Los visigodos acuñaron monedas de oro, cuya producción estuvo bastante descentralizada, ya que se conocen más de 80 cecas bajo su reinado; de ellas, *Valentia* y *Sagunto* fueron las únicas ciudades valencianas que emitieron moneda. La ceca de *Sagunto* estuvo activa durante los reinados de Gundemaro y Sisebuto y en *Valentia* se emitió durante los reinados de Suintila, Chintila, Ègica y Ègica-Witiza.

El uso de las monedas

El Estado romano favoreció el uso de moneda sobre todo al tener que afrontar los gastos que ocasionaba el mantenimiento de un enorme ejército y de su sistema administrativo. Asimismo, los impuestos necesarios para obtener dinero con el que pagar estos gastos, en gran medida, estimularon el uso de la moneda. La adopción del modelo de vida romano conllevó un amplia actividad edilicia

ma administratiu. Així mateix, els impostos necessaris per a obtenir diners amb què pagar estes despeses estimularen, en gran mesura, l'ús de la moneda. L'adopció del model de vida romà comportà una àmplia activitat edilícia a les ciutats valencianes. La construcció de fòrums, temples, muralles, edificis d'espectacles, conduccions d'aigua i eixos viaris contribuí a augmentar l'ús de la moneda. Pel que fa a les despeses ocasionades per eixes obres, posseïm molt poca documentació de les ciutats hispanes que proporcione dades quantitatives, de les quals només un cas és valencià. En relació amb la construcció d'obres públiques i privades disposem, per a Hispània, d'algunes referències: les 8 milles de via construïda a *Ercavica* pagades amb 100.000 sestercis llegats per *Celsus*; un pont a *Oretum* construït amb 80.000 sestercis; un arc amb estàtues, que costà 40.000 sestercis, a Xèrica; un temple d'*Arucci*, amb les seues corresponents estàtues, que tingué un preu de 200.000 sestercis; un temple menut del fòrum

Per a la compra d'objectes de luxe, com els teixits de seda, degueren usar-se monedes de més valor. Tenda de teles i coixins. Època d'August. Galleria degli Uffizi, Florència.

Para la compra de objetos de lujo como los tejidos de seda se debieron utilizar monedas de mayor valor. Tienda de telas y cojines. Època de Augusto. Galleria degli Uffizi, Florencia.

en las ciudades valencianas. La construcción de foros, templos, murallas, edificios de espectáculos, conducciones de agua y ejes viarios contribuyó a aumentar el uso de la moneda. Por lo que respecta a los gastos ocasionados por dichas obras, poseemos muy poca documentación de las ciudades hispanas que proporcione datos cuantitativos, de los que sólo un caso es valenciano. En relación con la construcción de obras públicas y privadas disponemos para Hispania con algunas referencias: las 8 millas de vía construidas en *Ercavica* pagadas con 100.000 sestercios legados por *Celsus*; un puente en *Oretum* construido con 80.000 sestercios; un arco con estatuas costó 40.000 sestercios en Xèrica; un templo de *Arucci* con sus correspondientes estatuas tuvo un precio de 200.000 sestercios; un pequeño templo del foro de *Emporiae* costó 45.495 sestercios y un templo de *Oscá* se construyó con 6.000 sestercios.

La importante actividad edilicia desarrollada durante los primeros años del Imperio en las ciudades valencianas como *Saguntum*, *Valentia*, *Dianium*,

d'Empúries (*Emporiae*), que costà 45.495 sestercis, i un temple d'Oscà, que es construï amb 6.000 sestercis.

La important activitat edilícia duta a terme durant els primers anys de l'Imperi a les ciutats valencianes com *Saguntum*, *Valentia*, *Dianium*, *Lucentum* o *Ilici*, per exemple, degué posar prou de moneda en circulació, presumiblement moneda de metall preciós que, per facilitar el seu ús, devia requerir de moneda fraccionària, ja que l'or i la plata tenien un valor elevat per a les transaccions quotidianes. Les monedes encunyades a *Ilici* i *Saguntum* devien complir, per tant, la funció de moneda fraccionària per a fer front a estes importants despeses. A més a més, cal tindre en compte que moltes de les obres edilícies es finançaren de forma privada i que les ciutats, abans que dedicar-se a la construcció dels edificis, probablement s'encarregaven de la seua restauració i el seu manteniment. Els salaris es pagaven tant en espècie com en moneda. El preu del treball era rela-

Lucentum o *Ilici*, por ejemplo, debió poner bastante moneda en circulación, presumiblemente moneda de metal precioso que para facilitar su uso requeriría de moneda fraccionaria, ya que el oro y la plata tenían un elevado valor para las transacciones cotidianas. Las monedas acuñadas en *Ilici* y *Saguntum* cumplirían, por tanto, la función de moneda fraccionaria frente a estos importantes gastos. Además hay que tener en cuenta que muchas de las obras edilicias se financiaron de forma privada y que las ciudades antes que dedicarse a la construcción de los edificios probablemente se encargarían de su restauración y mantenimiento.

Los salarios se pagaban tanto en especie como en moneda. El precio del trabajo era relativamente bajo y las clases más modestas solían gastar en su alimentación más de la mitad de sus ingresos. En época altoimperial un esclavo en Roma recibía al mes 20 sestercios y 5 modios de trigo –valorados entre 10 y 40 sestercios– y un jornalero cobraba 3 sestercios diarios. Durante el altoimperio,

Sou (*solidus*) d'Honori, encunyat a la ciutat de *Mediolanum* (Milà). Pertany al tresor de la l'Alcúdia d'Elx, que és un exemple d'atresorament de moneda d'or i de joies produït a començament del segle V d.C. (x 2)

Sólido de Honorio, acuñado en la ciudad de *Mediolanum* (Milán). Pertenece al tesoro de la Alcudia (Elx), que es un ejemplo de atesoramiento de moneda de oro y joyas producido a principios del siglo V d.C. (x 2)

Mensa ponderaria trobada en l'antic fòrum de Tivoli, en 1883. Juntament amb una altra taula de marbre, estava destinada al control oficial de pesos i mesures. La inscripció assenyala que va ser una donació del llibert M. Vareno Difilo. Últims anys del segle I a.C.

Mensa ponderaria hallada en el antiguo foro de Tivoli, en 1883. Junto con otra mesa de mármol, estaba destinada al control oficial de pesas y medidas. La inscripción señala que fue una donación del liberto M. Vareno Difilo. Últimos años del siglo I a.C.

tivament baix i les classes més modestes solien gastar en la seua alimentació més de la meitat dels seus ingressos. En època altoimperial un esclau en Roma rebia al mes 20 sestercis i 5 modis de blat valorats entre 10 i 40 sestercis, i un jornalero cobrava 3 sestercis diaris. Durant l'Alt Imperi, en el Pròxim Orient el jornal d'un obrer no qualificat pareix que cal situar-lo cap a 1 denari. Pel que fa a Hispània, gràcies a la llei d'*Urso*, es coneixen les quantitats que cobraven els subalterns de l'administració local. El sou més alt el rebien els *scribae* dels duumvirs, amb 1.200 sestercis l'any, i el sou menor el cobraven els *librarii*, amb 300 sestercis anuals. No obstant això, cal tindre en compte que les quantitats pagades en *Urso* han de considerar-se més com una ajuda per les despeses que ocasionava el càrrec, que no com un salari pròpiament dit. Durant el segle IV, i a causa de la inflació, els salaris foren superiors, de manera que la majoria dels oficis (obrer, fuster, ferrer, etc.) tenien un jornal màxim de 50 denaris, amb menjar.

La moneda ha sigut des del seu naixement un dels mitjans més còmodes per a emmagatzemar i transportar riquesa. L'Estat romà a més d'acumular la seua

Les monedes de bronze, sens dubte, eren les més usades en les compres d'aliments que constituïen la dieta diària, com les aus de corral, per a famílies acomodades. Tenda de pollastres representada en un relleu d'Ostia. Segona meitat del segle II d.C. (Museo de Ostia Antica).

Las monedas de bronce, sin duda, eran las más utilizadas en las compras de alimentos que constituían la dieta diaria como las aves de corral, para familias acomodadas. Tienda de pollos representada en un relieve de Ostia. Segunda mitad del siglo II d.C. (Museo de Ostia Antica).

en el Pròxim Orient el jornal de un obrero no cualificado parece que hay que situarlo en torno a 1 denario. Por lo que respecta a Hispania, a través de la ley de *Urso* se conocen las cantidades que cobraban los subalternos de la administración local. El sueldo más alto lo recibían los *scribae* de los duunviro con 1200 sestercios al año y el sueldo menor lo cobraban los *librarii* con 300 sestercios anuales. No obstante, hay que tener en cuenta que las cantidades pagadas en *Urso* deben considerarse más como una ayuda por los gastos que ocasionaba el cargo, que como un salario propiamente dicho. Durante el siglo IV y a causa de la inflación los salarios fueron superiores, de forma que la mayoría de los oficios (albañil, carpintero, herrero, etc.) tenía un jornal máximo de 50 denarios, con comida.

La moneda ha sido desde su nacimiento uno de los medios más cómodos para almacenar y transportar riqueza. El Estado romano además de acumular su riqueza en forma de metal sin acuñar, también lo hizo en moneda; sin duda, los particulares harían lo mismo. Así puede deducirse de los tesoros de ahorro que

riquesa en forma de metall sense encunyar, també ho féu en moneda; sens dubte, els particulars degueren fer el mateix. Així pot deduir-se dels tresors d'estalvi que consten d'una gran quantitat de monedes i que, a vegades, van acompanyats de joies o metall sense encunyar. Els tresors documentats a Hispània estan compostos, la major part de les vegades, per una reduïda quantitat de monedes. Només comptades vegades, quan els tresors estan compostos per una gran quantitat de monedes d'or i/o plata, podrien considerar-se com un tresor d'estalvi, i com a tal podria considerar-se el tresor de 204 auris aparegut a Torreblanca, hui perdut.

El desig d'aconseguir un elevat estatus polític i social degué motivar que els ciutadans acumularan riquesa i ampliaren les seues possessions, ja que per a pertànyer a l'*ordo* senatorial el requisit fonamental era posseir 1.200.000 sesterkis de patrimoni, per a accedir a l'*ordo* dels cavallers 400.000 sesterkis i per a l'*ordo* decurional, en alguna ciutat d'Itàlia, 100.000 sesterkis. A Hispània no coneixem el patrimoni exigít per a accedir a l'estament decurional; però, com el seu nivell de preus era inferior al d'Itàlia, es pot suposar que devia ser menor de 100.000 sesterkis.

Les majors fortunes personals conegudes d'època romana són les de Cn. Cornelius Lentilius, que morí l'any 25 d.C., i la de Narcissus, llibert de Claudi, que morí l'any 54 d.C., en els dos casos disposaven de 400.000.000 de sesterkis. L'única fortuna coneguda d'un personatge hispà era la del saguntí L. Licinius Marinus Voconius Romanus, que visqué a final del segle I d.C. i ascendia a més de 4.000.000 de sesterkis.

constan de una gran cantidad de monedas y que en ocasiones van acompañados de joyas o metal sin acuñar. Los tesoros documentados en Hispania están compuestos en su mayoría por un reducido número de monedas. Sólo en contadas ocasiones, cuando los tesoros están compuestos por un gran número de monedas de oro o/y plata, podrían considerarse como un tesoro de ahorro, y como tal podría considerarse el tesoro de 204 áureos aparecido en Torreblanca, hoy perdido.

El deseo de alcanzar un elevado estatus político y social motivaría que los ciudadanos acumularan riqueza y ampliaran sus posesiones, ya que para pertenecer al *ordo* senatorial el requisito fundamental era poseer 1.200.000 sestercios de patrimonio, para acceder al *ordo* ecuestre 400.000 sestercios y para el *ordo* decurional, en alguna ciudad de Italia, 100.000 sestercios. En Hispania no conocemos el patrimonio exigido para acceder al *ordo* decurional; pero, como su nivel de precios era inferior al de Italia, hay que suponer que sería menor de 100.000 sestercios.

Las mayores fortunas personales conocidas de época romana son las de Cn. Cornelius Lentilius, que murió en el año 25 d.C. y de Narcissus, liberto de Claudio, que murió en el año 54 d.C., en ambos casos disponían de 400.000.000 sestercios. La única fortuna conocida de un personaje hispano pertenecía al saguntino L. Licinius Marinus Voconius Romanus, quien vivió a finales del siglo I d.C. y ascendía a más de 4.000.000 sestercios.

Si bien para almacenar riqueza de forma móvil lo más frecuente era utilizar moneda de oro y plata, hay también información de que la moneda de bronce

As de Saguntum amb la galera militar en el revers, encunyat a nom de Tiberi (17-37 d.C.). Una elevada quantitat d'ells van ser contramarcats amb les sigles *D(ecreto) D(ecurionum)*, amb una finalitat no coneguda (x 1,5).

As de Saguntum con la galera militar en el reverso, acuñado a nombre de Tiberio (17-37 d.C.). Un número elevado de ellos fueron contramarcados con las siglas *D(ecreto) D(ecurionum)*, con una finalidad no conocida (x 1,5).

Si bé per a emmagatzemar riquesa de forma mòbil el més freqüent era usar moneda d'or i d'argent, hi ha també informació que la moneda de bronze es feia servir amb la mateixa finalitat i així pareix desprendre's de les dades proporcionades pels tresors de moneda de bronze ocultats a Hispània durant l'Alt Imperi. Estos tresors són, la majoria d'ells, de dimensions reduïdes i estan compostos per monedes d'escàs valor, per la qual cosa probablement els seus propietaris formaven part d'aquells sectors més desfavorits de la societat per als quals un reduït lot de monedes de bronze era una considerable riquesa. En la zona valenciana s'han documentat diversos tresors d'esta classe: l'Horta Seca, Alaquàs, El Madrigal i el Tossal de Manises, per citar-ne alguns exemples.

La moneda és un mitjà de canvi quan els seus valors estan en relació amb els preus de les transaccions quotidianes i la seua equivalència és estable. Les dades proporcionades per les excavacions arqueològiques efectuades en alguns nuclis urbans d'Hispània on apareixen monedes d'or, plata i bronze, reflectixen que en les transaccions econòmiques es feien servir tota classe de denominacions,

Triente de Gundemar (610-612 d.C.) de la seca de Sagunto (MNAC, Calveras, Mérida, Sagristà) (x 4).

Triente de Gundemaro (610-612 d.C.) de la ceca de Sagunto (MNAC, Calveras, Mérida, Sagristà) (x 4).

se utilizaba con la misma finalidad y así parece desprenderse de los datos proporcionados por los tesoros de moneda de bronce ocultados en Hispania durante el altoimperio. Estos tesoros son en su mayoría de tamaño reducido y están compuestos por monedas de escaso valor, por lo que probablemente sus propietarios pertenecían a aquellos sectores más desfavorecidos de la sociedad para quienes un pequeño lote de monedas de bronce era una considerable riqueza. En la zona valenciana se han documentado diferentes tesoros de este tipo: Horta Seca, Alaquàs, El Madrigal y el Tossal de Manises, por citar algunos ejemplos. La moneda es un medio de cambio cuando sus valores están en relación con los precios de las transacciones cotidianas y su equivalencia es estable. Los datos proporcionados por las excavaciones arqueológicas realizadas en algunos núcleos urbanos de Hispania donde aparecen monedas de oro, plata y bronce, reflejan que en las transacciones económicas se utilizaban todo tipo de denominaciones, si bien en el conjunto de la masa monetaria suele prevalecer la moneda de bronce.

si bé en el conjunt de la massa monetària sol prevaler la moneda de bronze. En època romana els aliments bàsics de la dieta alimentària eren el blat i el vi per la qual cosa el seu preu al mercat pot ajudar a conèixer quin tipus de valors eren els que es gastaven en les transaccions diàries. Les referències de preus del blat al·ludixen habitualment al modi (*modius* = 8,754 litres). El modi de blat podia costar en època altoimperial entre 2 i 4 sestercis i algunes peces de pa de Pompeia valien 2 asos; en canvi, en el segle iv, segons l'Edicte de Diocleciana, el *kastrensis modius* degué costar com a màxim 100 denaris. El preu del vi variava segons la seua qualitat. A Pompeia, per exemple, el seu preu oscil·lava entre 12, 24 i 48 sestercis per àmfora. En el segle iv d.C. un sextari (*sextarius*) de vi italià devia costar com a màxim 30 denaris.

Si Marcial (4, 66) comentava que en la seua ciutat natal, *Bilbilis*, moltes coses es podien aconseguir pràcticament sense necessitat de diners, pareix lògic pensar que també altres ciutats hispanes devien tindre un nivell de preus paregut. Probablement les ciutats valencianes gaudirien d'uns preus prou més reduïts en

Trient d'Ègica (687-702) encunyat a *Valentia* (ANS) (x 4).

En època romana los alimentos básicos de la dieta alimenticia eran el trigo y el vino por lo que su precio en el mercado puede ayudar a conocer qué tipo de valores eran los que se utilizaban en las transacciones diarias. Las referencias de precios del trigo aluden habitualmente al modius (8,754 litros). El *modius* de trigo podía costar en época altoimperial entre 2 y 4 sestercios y algunas piezas de pan de Pompeya valían 2 ases; en cambio, en el siglo iv, según el Edicto de Diocleciano el *Kastrensis modius* debía costar como máximo 100 denarios. El precio del vino variaba según su calidad. En Pompeya, por ejemplo, su precio oscilaba entre 12, 24 y 48 sestercios por ánfora. En el siglo iv d.C. un *sextarius* de vino itálico costaría como máximo 30 denarios.

Si Marcial (4, 66) comentaba que en su ciudad natal, *Bilbilis*, muchas cosas se podían conseguir prácticamente sin necesidad de dinero, parece lógico pensar que también otras ciudades hispanas tendrían un nivel de precios similar. Probablemente las ciudades valencianas gozarían de unos precios bastante más

Triente de Ègica (687-702) acuñado en *Valentia* (ANS) (x 4).

As d'Ilici, encunyat per Tiberi. En el revers, dues figures togades es donen la mà en senyal d'amistat. Es desconeix la seua identitat (x 1,5).

As de Ilici, acuñado por Tiberio. En el reverso dos figuras togadas se dan la mano en señal de amistad. Su identidad se desconoce (x 1,5).

comparació amb els d'Itàlia i així sembla que es reflectix en el fet que els valors més encunyats a *Ilici* i a *Saguntum* siguen l'as i el semis.

Per a les grans transaccions es devien emprar les monedes d'or i d'argent que, encara que no són molt freqüents en les troballes, necessàriament degueren utilitzar-se en els intercanvis de gran escala, ja que resulta evident que la moneda de bronze no permetia efectuar pagaments de considerable magnitud.

Pel que fa a l'ús de la moneda en el medi rural no hi ha dubte que els llauradors la feren servir per a comprar els productes que els mercats de les ciutats pròximes venien i dels que no podien autoabastir-se. Els mercats i les fires ambulants es convertiren en veritables difusors de moneda en les zones rústiques. Així mateix, l'exigència de pagar impostos en moneda obligava, per necessitat, a convertir una part de la renda agrària en moneda; també els salaris de les faenes estacionals pagats en moneda contribuïren en gran mesura al fet que esta s'usava en els medis rurals.

Les institucions financeres

El desenvolupament de l'economia monetària romana anà acompanyat d'una sèrie d'oficis financers que gestionaven i movien eixos diners: en el canvi de monedes entre diferents metalls es pagava una comissió –*agio*– als canvistes. A les ciutats era possible depositar i prestar diners a distintes taxes d'interès i es podien transferir grans sumes de diners entre individus o entre llocs de diferents províncies. Entre els oficis romans dedicats al món financer destaquen els següents: els *argentarii* eren els banquers que rebien diners en depòsit i feien

reducidos en comparación con los de Italia y así parece reflejarse en el hecho de que los valores más acuñados en *Ilici* y en *Saguntum* sean el as y el semis.

Para las grandes transacciones se emplearían las monedas de oro y plata que, aunque no son muy frecuentes en los hallazgos, necesariamente debieron utilizarse en los intercambios de gran escala, ya que resulta evidente que la moneda de bronce no permitía efectuar pagos de considerable magnitud.

Por lo que respecta al uso de la moneda en el medio rural no cabe duda que los campesinos la utilizaron para comprar los productos que los mercados de las ciudades próximas vendían, y de los que no podían autoabastecerse. Los mercados y ferias ambulantes se convirtieron en verdaderos difusores de moneda en las zonas rústicas. Asimismo, la exigencia de pagar impuestos en moneda obligaba, por necesidad, a convertir una parte de la renta agraria en moneda; también los sueldos de las tareas estacionales pagados en moneda contribuyeron en gran medida a que ésta se utilizase en los medios rurales.

Las instituciones financieras

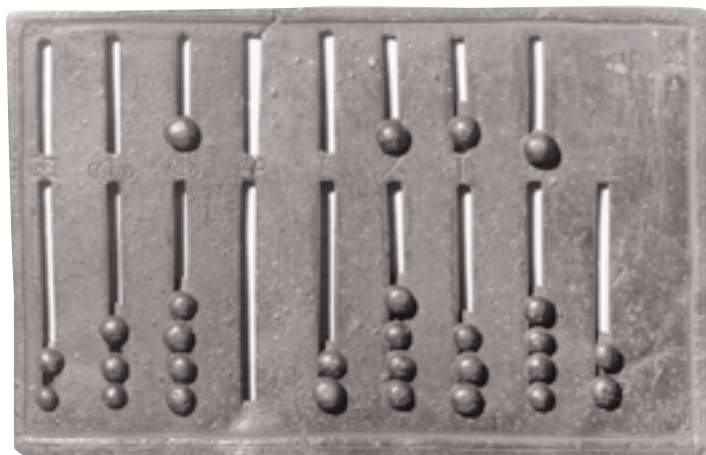
El desarrollo de la economía monetaria romana fue acompañado de una serie de oficios financieros que gestionaban y movían ese dinero: en el cambio de monedas entre diferentes metales se pagaba una comisión –*agio*– a los cambistas. En las ciudades era posible depositar y prestar dinero a distintas tasas de interés y se podían transferir grandes sumas de dinero entre individuos o entre lugares de diferentes provincias. Entre los oficios romanos dedicados al mundo financiero destacan los siguientes: los *argentarii* eran los banqueros que recibían dinero en

préstecs; els *nummularii* eren els canvistes que comprovaven l'autenticitat de les monedes, les canviaven per monedes d'altres metalls, o inclús moneda local per moneda imperial; els *coactores* eren els cobradors que s'encarregaven de cobrar els deutes amb la corresponent comissió –la *merces centesima*–; i els *coactores argentarii*, eren els que complien al mateix temps la funció de cobradors i de banquers.

Pel que fa a Hispània són escasses les dades que posseïm sobre les professions destinades als assumptes financers. Es coneix un *argentarius* a Cartagena (*Carthago Nova*), s'ha documentat un *nummularius* a *Emerita* i un altre en territori de *Saguntum* i un *coactor [argentarius]* a *Corduba*. D'estes dades s'advertix que estos oficis s'exerciren tant en capitals provincials com en ciutats marítimes, els ports de les quals generaren una important activitat comercial i financera.

L'activitat dels *nummularii* es constata no sols epigràficament, sinó també per les marques de punxó que imprimien en les monedes per a reconèixer l'autenticitat o no de les que havien sigut examinades. A Hispània la seua activitat es du a terme, segons Centeno, entre mitjan segle 1 a.C. i la fi del segle 1 d.C.

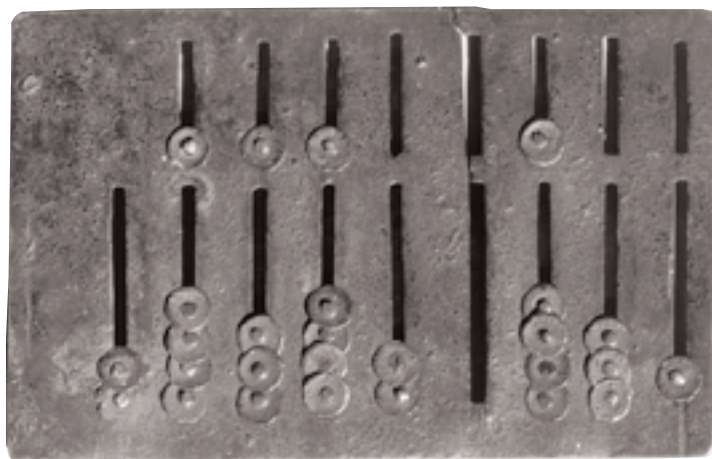
L'àbac era un instrument utilitzat en època romana per a calcular. Àbac de bronze (BN).

depósito y realizaban préstamos; los *nummularii* eran los cambiistas que comprobaban la autenticidad de las monedas, las cambiaban por monedas de otros metales, o incluso moneda local por moneda imperial; los *coactores* eran los cobradores que se encargaban de cobrar las deudas con la correspondiente comisión –la *merces centesima*–; y los *coactores argentarii*, eran los que cumplían a la vez la función de cobradores y banqueros.

En Hispania son escasos los datos hispanos que poseemos sobre las profesiones destinadas a los asuntos financieros. Se conoce un *argentarius* en Cartagena, se ha documentado un *nummularius* en *Emerita* y otro en territorio de *Saguntum* y un *coactor [argentarius]* en *Corduba*. De estos datos se advierte que estos oficios se desarrollaron tanto en capitales provinciales como en ciudades marítimes, cuyos puertos generaron una importante actividad comercial y financiera.

La actividad de los *nummularii* se constata, no sólo epigràficamente, sino también por las marcas de punzón que imprimían en las monedas para reconocer la autenticidad o no de las que habían sido examinadas. En Hispania su actividad se desarrolló, según Centeno, entre mediados del siglo 1 a.C. y finales del siglo 1 d.C.

El àbac era un instrument utilitzado en època romana para calcular. Àbac de bronze, (BN).

Famílies adinerades al territori valencià

R. Cebrián Fernández

Els testimonis sobre les fortunes de persones oriündes de ciutats romanes valencianes són molt escassos. La seua identitat i la quantia del seu patrimoni tan sols es pot deduir de forma indirecta a partir de l'ordre social a què van pertànyer, a través dels càrrecs i les funcions exercits –a un nivell imperial o local–, dels seus actes d'evergetisme, pels seus clients, etc.

De les ciutats més importants procedix la major part de la informació, i entre elles destaca *Saguntum*. En esta ciutat, la família més preeminent va ser la dels *Baebii*, i no sols pel fet que alguns dels seus membres pertanyeren a l'ordre senatorial, ni per l'am-

plia clientela de lliberts i esclaus amb què comptaren, sinó també perquè eren prou rics com per a realitzar importants actes evergètics. En època d'August, el fòrum del municipi de *Saguntum* va ser construït amb els diners que el ric ciutadà Cn. *Baebius Geminus* va deixar en el seu testament.

C. Licinius C. f. Gal. Marinus Romanus va ser un altre dels personatges que pertanyé a l'elit saguntina. La seua fortuna arribà a ser important, degué posseir grans extensions de terreny en l'*ager* de *Saguntum* i fins i tot es va construir una vil·la a la vora de la mar, segons ens informa el seu amic Plini (*Epist.* IX, 7, 1), al qual envià en alguna ocasió certes quantitats de diners. Va estudiar a Roma, on coneugué Plini, segons es desprén de la correspondència que mantingueren. Este, mogut per la seua amistat amb *Voconius Romanus*, demanà a l'empe-

Familias adineradas en el territorio valenciano

R. Cebrián Fernández

Los testimonios sobre las fortunas de personas oriundas de ciudades romanas valencianas son muy escasos. Su identidad y la cuantía de su patrimonio sólo se puede deducir de forma indirecta a partir del orden social al que pertenecieron, a través de los cargos y funciones desempeñados –a un nivel imperial o local–, de sus actos de evergetismo, por sus clientelas, etc.

De las ciudades más importantes procede la mayor parte de la información, de entre las que destaca *Saguntum*. En esta ciudad, la familia más preeminente fue la de los *Baebii* y no sólo por el hecho de que algunos de sus miembros pertenecieran al orden senatorial, ni por la amplia

clientela de libertos y esclavos con los que contaron, sino también porque eran lo suficientemente ricos como para realizar importantes actos evergéticos. En época de Augusto, el foro del municipio de *Saguntum* fue construido con el dinero que el rico ciudadano Cn. *Baebius Geminus* dejó en su testamento.

C. Licinius C. f. Gal. Marinus Voconius Romanus fue otro de los personajes que perteneció a la élite saguntina. Su fortuna llegó a ser importante, debió poseer grandes extensiones de terreno en el *ager* de *Saguntum* e incluso se construyó una villa junto al mar, según nos informa su amigo Plinio (*Epist.* IX, 7, 1), al que en alguna ocasión envió ciertas cantidades de dinero. Estudió en Roma donde conoció a Plinio, según se desprende de la correspondencia que mantuvieron. Éste, movido por su amistad con *Voconius Romanus*, pidió al emperador Nerva que lo incluyera en el

rador Nerva que l'incloguera en l'ordre senatorial (*Epist. X, 4, 2*), però això no va ser possible perquè, en eixe moment, *Voconius* no disposava del patrimoni suficient. En època de Trajà, la mare de *Voconius* li va transferir propietats per valor de quatre milions de sestercis, que se sumaren a l'herència de son pare, *C. Voconius C. f. Gal. Placidus*, i així aconseguí el cens necessari; aleshores Plini va repetir la petició davant Trajà, per bé que no se sap si *Voconius* aconseguí alguna cosa més que el *ius trium libe-*

rorum. En este sentit, l'epigrafia només ens desvela que va ocupar el càrrec de *flamen* de la *Provincia Citerior* a les acaballes del segle I d.C.

Una altra de les fortunes importants va ser la de *M. Cornelius M. f. Gal. Nigrinus Curiatius Maternus*, membre d'una de les famílies més poderoses d'*Edeta*, que va obtenir les més altes condecoracions militars abans d'entrar en l'*ordo* senatorial –per al qual s'exigia tindre com a mínim un patrimoni d'1 milió de sestercis–. La seua posició de poder va arribar fins al

Mensa d'un nummularius del segle II d.C. Un personatge representat darrere d'una taula prou alta; sobre el taulell en la part de la dreta pareix representar-se una caixa d'on s'escapen monedes. (Sarcòfag del Museu de Ravenna).

Mensa de un nummularius del siglo II d.C. Un personaje representado detrás de una mesa bastante alta; sobre el mostrador en la parte de la derecha parece representarse una caja de donde se escapan monedas. (Sarcófago del Museo de Rávena).

orden senatorial (*Epist. X, 4, 2*), pero no fue posible porque, en ese momento, *Voconius* no disponía del patrimonio suficiente. En época de Trajano, la madre de *Voconius* le transfirió propiedades por valor de 4 millones de sestercios, que se sumaron a la herencia de su padre, *C. Voconius C. f. Gal. Placidus*, consiguiendo de este modo el censo necesario; entonces Plinio repitió la petición ante Trajano, aunque no se sabe si *Voconius* consiguió algo más que el *ius trium liberorum*. En este sentido, la

epigrafía sólo nos desvela que ocupó el cargo de *flamen* de la *Provincia Citerior* a finales del siglo I d.C.

Otra de las fortunas importantes fue la de *M. Cornelius M. f. Gal. Nigrinus Curiatius Maternus*, miembro de una de las familias más poderosas de *Edeta*, quien obtuvo las más altas condecoraciones militares antes de entrar en el *ordo* senatorial –para el que se exigía tener como mínimo un patrimonio de 1 millón de sestercios–. Su posición de poder llegó hasta el punto de convertirse en 97 d.C. en rival de

punt de convertir-se, el 97 d.C., en rival de Trajà durant la successió al tron de l'emperador Nerva.

A *Valentia* existí una vinculació matrimonial entre les famílies dels *Iulii* i *Antonii*, les dues famílies més importants de la ciutat, a fi de concentrar els seus respectius patrimonis i adquirir un major pes social. De la colònia coneixem un individu que va pertànyer a l'ordre eqüestre, [---] *Cr[escens]*, si bé ignorem el nom de la seua família. La seua fortuna personal degué ser superior a la quantitat de 400.000 sestercis, nivell de renda exigít per a entrar en el rang eqüestre. Moltes altres famílies valencianes degueren posseir un elevat patrimoni i reunir les condicions de solvència econòmica necessàries per a costejar la construcció d'importants edificis públics –temples, termes, etc.– o privats, tals com monuments funeraris. De totes estes famílies destaquem la de *Quintia M. f. Proba*, perquè indica

l'import exacte de la despesa; esta va pagar 40.000 sestercis per la construcció d'un arc i les estàtues col·locades sobre ell.

A *Dianium*, *Lucentum* i *Ilici*, els testimonis són més escassos però hi destaquen les famílies *Sempronia*, *Popillia* i *Terentia* com les més adinerades. Al municipi de *Lucentum*, *M. Popillius Onyxs*, un llibert acabalat, es va prodigar en mostres d'evergetisme amb el propòsit d'augmentar l'estima dels seus conciudadans. Durant l'exercici del càrrec de *sevir Augustalis* donà unes termes i pagà dels seus diners la construcció d'un temple. *L. Lucretius Servilius Gallus Sempronianus*, senador d'origen hispà, tingué interessos econòmics al territori de *Dianium*, on pogué haver sigut el propietari de la terrisseria de l'Almadrava, segons es desprén de l'existència d'algunes teules marcades amb el seu nom.

Trajano durante la sucesión al trono del emperador Nerva.

En *Valentia*, existió una vinculació matrimonial entre los *Iulii* y los *Antonii*, las dos familias más importantes de la ciudad, con el fin de concentrar sus respectivos patrimonios y adquirir un mayor peso social. De la colonia, conocemos a un individuo que perteneció al orden ecuestre, [---] *Cr[escens]*, aunque ignoramos el nombre de su familia. Su fortuna personal debió ser superior a la cantidad de 400.000 sestercios, nivel de renta exigido para entrar en el rango ecuestre. Muchas otras familias valencianas debieron poseer un elevado patrimonio y reunir las condiciones de solvencia económica necesarias para costear la construcción de importantes edificios públicos –templos, termas, etc.– o privados, tales como monumentos funerarios. De todas estas familias destacamos la de *Quintia M. f. Proba*, porque indica el

importe exacto del gasto; ésta pagó 40.000 sestercios por la construcción de un arco y las estatuas colocadas sobre él.

En *Dianium*, *Lucentum* e *Ilici*, los testimonios son más escasos pero destacan las familias de los *Sempronii*, los *Popillii* y los *Terentii* como las más adineradas. En el municipio de *Lucentum*, *M. Popillius Onyxs*, un liberto acaudalado, se prodigó en muestras de evergetismo con el propósito de aumentar la estima de sus conciudadanos. Durante el ejercicio del cargo de *sevir Augustalis* donó unas termas y pagó con su dinero la construcción de un templo. *L. Lucretius Servilius Gallus Sempronianus*, senador de origen hispano, tuvo intereses económicos en el territorio de *Dianium*, donde pudo haber sido el propietario de la alfarería de l'Almadrava, según se desprende de la existencia de algunas tejas marcadas con su nombre.

Com enriquir-se sota el signe de Roma

C. Aranegui Gascó

Entre les claus de l'èxit de la política inaugurada per August està l'ampliació de la base social susceptible de gaudir d'una bona posició econòmica gràcies, d'una banda, a la remuneració de determinats càrrecs públics que s'exercien, sobretot, en les províncies de l'Imperi, i, d'una altra, als

beneficis del tràfic comercial de llarga distància en un Mediterrani dominat per Roma. D'esta manera es constituí el que alguns autors han denominat un funcionariat addicte a l'emperador i una burgesia favorable a la renovació política, lliures, l'un i l'altra, del tradicional conservadorisme de les antigues aristocràcies republicanes de terratinents representades en el senat. Exemples concrets serviran per a demostrar que Hispània no quedà al marge de les noves formes de generar riquesa i que, concretament, algunes ciutats valencianes en donen mostres.

Inscripció funerària trobada a Onda (Castelló). Segle I d.C. *Fabius Avitus*, marit d'una de les persones mortes, va exercir l'ofici de *nummularius*, que consistia en la verificació de la qualitat de la moneda i el canvi entre monedes de metall distint. A Hispània, només a *Emerita* s'ha testimoniat l'existència d'un altre canvista (Onda, Museu Municipal).

Inscripción funeraria hallada en Onda (Castelló). Siglo I d.C. *Fabius Avitus*, marido de una de las personas fallecidas, desempeñó el oficio de *nummularius*, que consistía en la verificación de la calidad de la moneda y el cambio entre monedas de distinto metal. En Hispania, sólo en *Emerita* se ha atestiguado la existencia de otro cambista (Onda, Museo Municipal).

Cómo enriquecerse bajo el signo de Roma

C. Aranegui Gascó

Entre las claves del éxito de la política inaugurada por Augusto está la ampliación de la base social susceptible de disfrutar de una buena posición económica gracias, por una parte, a la remuneración de determinados cargos públicos que se ejercían, sobre todo, en las provincias del

Imperio, y, por otra, a los beneficios del tráfico comercial de larga distancia en un Mediterráneo dominado por Roma. De este modo se constituyeron lo que algunos autores han denominado un funcionariado adicto al emperador y una burguesía favorable a la renovación política, libres, uno y otra, del tradicional conservadurismo de las antiguas aristocracias republicanas de terratenientes representadas en el senado.

Ejemplos concretos servirán para demostrar que Hispania no quedó al

El cas de l'edetà *Nigrinus Curiatio Maternus* al final del segle I demostra l'ascens social aconseguit mitjançant una carrera de procurador exercida a les províncies orientals de l'Imperi, i, a altres nivells, la donació d'edificis públics a la pròpia ciutat per part de particulars, com les termes de *Popilius* a *Lucentum* o la pavimentació del fòrum de Cneo Baebio Gemino a *Saguntum*, poden contemplar-se des de l'òptica de l'enriquiment de famílies locals que degueren veure incrementades les seues rendes, directament o indirecta, gràcies al comerç i a aprofitar sistemes d'exempció fiscal lligats a l'evergetisme.

A vegades s'ha pogut demostrar la inversió de riques famílies itàliques a Hispània però, per a l'àrea valenciana, la cosa més habitual són les mostres d'enriquiment de l'oligarquia provincial que actua dedicant una activitat important a l'explotació tant de l'oli, com del vi o a la producció de salses de peix amb vista a la seua comercialització. L'essencial de tots eixos recursos era conegut amb anterioritat a la romanització, si bé és fonamental l'ampliació dels circuits comercials romans per a entendre el nou índex de beneficis. El subministrament d'aliments als cossos destacats a les fronteres germànica i britànica, les racions alimentàries distribuïdes en Roma i el suport a les legions instal·lades a la Mauritània Tingitana, tenen molt a veure amb

Cep romà. Trobat en la costa de *Saguntum*. Part transversal inferior o cep d'una àncora romana, trobada en aigües del Grau Vell (Sagunt), en relació amb una nau afonada, en el carregament de la qual hi havia saladures de procedència bètica. Les lletres impreses (MAE L A L) corresponen al nom de l'armador de la nau. Plom fos, long. 186 cm, segle I d.C. Museu de Sagunt.

Cepo romano. Hallado en la costa de *Saguntum*. Parte transversal inferior o cepo de un ancla romana, hallada en aguas del Grau Vell (Sagunt), en relación con un barco hundido en cuyo cargamento había salazones de procedencia bética. Las letras impresas (MAE L A L) corresponden al nombre del armador del barco. Plomo fundido, long. 186 cm, siglo I d.C. Museo de Sagunt.

margen de las nuevas formas de generar riqueza y que, concretamente, algunas ciudades valencianas dan muestras de ello. El caso del edetano Nigrino Curiatio Materno al final del siglo I demuestra el ascenso social conseguido mediante una carrera de procurador desempeñada en las provincias orientales del imperio y, a otros niveles, la donación de edificios públicos a la propia ciudad por parte de particulares, como las termas de Popilio en *Lucentum* o la pavimentación del foro de Cneo Baebio Gemino en *Saguntum*, pueden contemplarse en la óptica del enriquecimiento de familias locales que debieron ver incrementadas sus rentas, directa o indirectamente, gracias al comercio y aprovecharon sistemas de exención fiscal ligados al evergetismo.

A veces se ha podido demostrar la inversión de ricas familias itálicas en Hispania pero, para el área valencia-

na, lo habitual son las muestras de enriquecimiento de la oligarquía provincial que actúa dedicando a la explotación tanto del aceite, como del vino o a la producción de salsas de pescado una actividad importante con miras a su comercialización. Lo esencial de todos esos recursos era conocido con anterioridad a la romanización si bien es fundamental la ampliación de los circuitos comerciales romanos para entender el nuevo índice de beneficios. El suministro de alimentos a los cuerpos destacados en las fronteras germánica y británica, las raciones alimenticias distribuidas en Roma y el apoyo a las legiones instaladas en la Mauritania Tingitana, tienen mucho que ver con el incremento de la producción hispana

l'increment de la producció hispana incentivada per *homines noui* capaços d'adaptar-se a les noves exigències dels mercats de llarga distància.

La majoria d'estos productes alimentaris exportats per a les tropes eren d'escassa qualitat, i així ho reflectixen els textos de Marcial, Juvenal o Frontó, estos últims amb al·lusions despectives per al vi saguntí. L'arqueologia està demostrant, no obstant això, que hi hagué també elaboracions més cuidades i, així, un rètol pintat sobre una àmfora amb marca saguntina MPM trobada al port de Narbona, conté la menció d'*amineum* que és un vi tradicional d'una qualitat famosa i molt estesa que ha de comptar-se entre les millors produccions tarraconenses.

D'esta manera podem concloure que les propietats amb trulls, almàsseres o fàbriques de saladura, des de les terrisseries del Mas d'Aragó de Cervera o *Danium* fins a la indústria

pesquera de Santa Pola, queden com a testimonis de la incorporació de la societat romana valenciana al desenvolupament econòmic, propi, especialment, dels tres primers segles de l'Imperi.

La incidència de les monedes vàndales i bizantines a les terres valencianes

T. Marot

La peculiaritat que definix la circulació de monedes d'este territori és, a més de la continuïtat de l'ús de les emissions d'època tardoromana, la incorporació de monedes encunyades pel regne vàndal i pels bizantins que, a partir de l'any 533, dominaren l'antiga província africana. Les troba-

incentivada por *homines noui* capaces de adaptarse a las nuevas exigencias de los mercados de larga distancia.

La mayoría de estos productos alimenticios exportados para las tropas eran de escasa calidad, y así lo reflejan los textos de Marcial, Juvenal o Frontón, estos últimos con alusiones despectivas para el vino saguntino. La arqueología está demostrando, sin embargo, que hubo también elaboraciones más cuidadas y, así, un letrero pintado sobre un ánfora con marca saguntina MPM hallada en el puerto de Narbona, contiene la mención de *amineum* que es un vino tradicional de una calidad famosa y muy extendida que debe contarse entre las mejores producciones tarraconenses.

De este modo podemos concluir que las propiedades con lagares, almazaras o fábricas de salazón, desde los alfares del Mas d'Aragó de Cervera o *Danium* hasta la industria pesquera

de Santa Pola, permanecen como testigos de la incorporación de la sociedad romana valenciana al desarrollo económico, propio, especialmente, de los tres primeros siglos del imperio.

La incidencia de las monedas vándalas y bizantinas en las tierras valencianas

T. Marot

La peculiaridad que define la circulación monetaria de este territorio es, además de la continuidad del uso de las emisiones de época tardorromana, la incorporación de monedas acuñadas por el reino vándalo y por los

lles de monedes d'origen nord-africà, tant si són vàndales com bizantines, manifesten l'hegemonia del *nummus*, la denominació de bronze de menys valor. El predomini quasi exclusiu dels petits *nummi*, junt amb la continuïtat de les velles emissions tardoromanes, no pareix relacionar-se amb una economia monetària en retrocés, per tal com mostra la necessitat de monedes aptes per a les transaccions més quotidianes i d'escàs valor, és a dir, per a resoldre les exigències monetàries més primàries dels usuaris. Malgrat tot, sabem, per exemple, que a la fi del segle V una olivera valia 128 *nummi*; per tant, les troballes monetàries proporcionen testimonis d'un interès social i històric important, però d'una extrema insignificança econòmica. D'altra part, la localització de les troballes, sobretot a la franja costanera, suggerix que la dispersió d'estes emissions s'efectuà

essencialment per via marítima. A més a més, el fet que les monedes vàndales quasi sempre apareixen al costat d'exemplars d'època bizantina, sobretot de Justinià i procedents de Carthago, suggerix que la major difusió de les emissions nord-africanes es degué produir amb l'expansió i el domini bizantins al sud-est peninsular.

El testimoni més important de l'abastiment monetari nord-africà en l'àmbit peninsular durant el segle VI és el conjunt de monedes procedent d'un abocador localitzat al barri de Benalua (Alacant), en el qual les emissions derivades de les de Trasamundo, probablement fabricades en algun taller nord-africà efímer durant els darrers anys del domini vàndal a l'Àfrica, com també els nombrosos *nummi* de Justinià I emesos a Carthago, són molt rellevants. D'altra part, la Punta de l'Illa de Cullera (València) també ha proporcionat un

bizantinos que, a partir del año 533, dominaron la antigua provincia africana. Los hallazgos de monedas de origen norteafricano, sean vándalas o bizantinas, manifiestan la hegemonía del *nummus*, la denominación de bronze de menos valor. El predominio casi exclusivo de los pequeños *nummi*, junto con la continuidad de las viejas emisiones tardorromanas, no, parece relacionarse con una economía monetaria en retroceso, ya que muestra la necesidad de monedas aptas para las transacciones más cotidianas y de escaso valor, es decir, para resolver las exigencias monetarias más primarias de los usuarios. A pesar de todo, sabemos, por ejemplo, que a finales del siglo V un olivo valía 128 *nummi*, por lo tanto, los hallazgos monetarios proporcionan testimonios de un interés social e histórico importante, pero de una extrema insignificancia económica. Por otra

parte, la localización de los hallazgos, sobre todo en la franja costera sugiere que la dispersión de estas emisiones se efectuó esencialmente por vía marítima. Además, el hecho de que las monedas vándalas casi siempre aparezcan junto con ejemplares de época bizantina, sobre todo de Justiniano y procedentes de Carthago, sugiere que la mayor difusión de las emisiones norteafricanas debió producirse con la expansión y con el dominio bizantino en el sudeste peninsular.

El testimonio más importante del abastecimiento monetario norteafricano en el ámbito peninsular durante el siglo VI es el conjunto de monedas procedente de un basurero localizado en el barrio de Benalúa (Alacant), en el cual las emisiones derivadas de las de Trasamundo, probablemente fabricadas en algún taller norteafricano efímero durante los últimos años del

interessant dipòsit monetari que inclou un percentatge important d'emissions vàndales i bizantines i que va ser recuperat en el mateix nivell arqueològic que un ponderal d'un sou i dues creus litúrgiques de bronze.

Així mateix, a la ciutat de València s'han comprovat contextos arqueològics datats del segle VI o d'inicis del VII en els quals, a més del manteniment de les emissions tardoromanes, es confirma la incorporació de monedes d'origen vàndal i bizantí. L'arribada, no sols de monedes, sinó també d'abundosos materials ceràmics de procedència nord-africana i oriental, confirma la reactivació comercial de València i de tota l'àrea lleuantina durant la segona meitat del segle VI i principis del VII, sens dubte estimulada per la seua proximitat a la Hispània bizantina. Per altra banda, Santa Pola (Alacant), probablement a causa de la seua privilegiada obertura

dominio vándalo en África, así como los numerosos *nummi* de Justiniano I emitidos en Carthago, son muy relevantes. Por otra parte, la Punta de l'Illa de Cullera (València), también ha proporcionado un interesante depósito monetario que incluye un porcentaje importante de emisiones vándalas y bizantinas y que fue recuperado en el mismo nivel arqueológico que un ponderal de un solidus y dos cruces litúrgicas de bronce.

Así mismo, en la ciudad de Valencia se han constatado contextos arqueológicos fechados en el siglo VI o inicios del VII, en los cuales, además del mantenimiento de las emisiones tardoromanas, se confirma la incorporación de monedas de origen vándalo y bizantino. La llegada, no sólo de monedas, sino también de abundantes materiales cerámicos de procedencia norteafricana y oriental, confirma el reactivamiento comercial de

cap als corrents comercials i marítims amb el nord d'Àfrica, presenta unes característiques menys habituals, amb la documentació de monedes bizantines poc freqüents a la península Ibèrica, com és el cas d'un *decannumium* de Justinià I, emés a Constantina de Numídia, o un mig *folles* de Justinià II encunyat a Carthago els anys 686-687, que constitueix l'exemplar més tardà fins ara documentat.

Mig *folles* de Justinià II de la seca de Carthago (686-687), procedent de Santa Pola (x 3,5).

Medio *folles* de Justiniano II de la ceca de Carthago (686-687), procedente de Santa Pola (x 3,5).

Valencia y de todo el área levantina durante la segunda mitad del siglo VI e inicios del VII, sin duda estimulado por su proximidad a la Hispania bizantina. Por otro lado, Santa Pola (Alacant), probablemente a causa de su privilegiada apertura hacia las corrientes comerciales y marítimas con el norte de África, presenta unas características menos habituales, con la documentación de monedas bizantinas poco frecuentes en la península Ibérica, como es el caso de un *decannumium* de Justiniano I, emitido en Constantina de Numidia, o un medio *folles* de Justiniano II acuñado en Carthago en los años 686-687, que constituye el ejemplar más tardío hasta ahora documentado.

